

Особливості проведення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. на Чернігівщині

У статті розглядається питання становлення статистики як науки, аналізується проведення на Чернігівщині Всезагального перепису, який став підґрунтям подальших досліджень соціально-економічних процесів.

Ключові слова: Чернігівщина, статистика, статистичні бюро, Перший всеросійський перепис.

В статье рассматривается вопрос становления статистики как науки, анализируется проведение на Черниговщине Всеобщей переписи, ставшей основой дальнейших исследований социально-экономических процессов.

Ключевые слова: Черниговщина, статистика, статистические бюро, Первая всероссийская перепись.

The article deals with the problem of the initiation statistic, a leadthrough is analysed on Chernigov of Russian Empire census of 1897, became subsoil of subsequent researches of socio-economic processes.

Key words: Chernigov, statistics, statistical bureaus, First All-russian census.

На початку ХХІ ст. в умовах сучасного розвитку українського суспільства проблеми статистики й демографії широко привертають увагу дослідників, адже в Україні відбувається скорочення загальної кількості населення, посилюється демографічне старіння та зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку. Держава, відчувши гостроту цих проблем, вжила в останні роки низку заходів для виправлення ситуації, та, на жаль, вони не дадуть бажаного результату без урахування відповідного історичного досвіду, зокрема, початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато в чому подібний до сучасного. І хоча демографічні чинники тоді й нині були різними, але їх вплив на соціально-економічні процеси був однаковим.

Перші спроби дослідити дане питання були зроблені в роботах відомих російських та українських істориків, географів, краєзнавців, письменників, економістів. Варто зазначити, що саме їх праці містять велику кількість достовірного фактичного матеріалу стосовно розвитку економіки України взагалі і Чернігівської губернії зокрема. Пізнавальне значення має "Коротенька історія Чернігівщини" одного з лідерів націо-

нально-визвольного руху в Україні Д. Дорошенка. У ній описано численні пам'ятки старовини і мистецтва та історичні події від козацьких часів до початку XX ст. Це не дивно, адже він був співробітником Чернігівської губернської архівної комісії [1]. За якістю вивчення статистичних матеріалів відзначається праця І. Гольдштейна, він порівнював проведення загальних переписів населення у Німеччині з матеріалами, зібраними в Російській імперії. Дослідник виявив недоліки перепису, наголосив на отриманні неточних даних, показав бюрократизм у державному апараті [2]. Перегукується з цим дослідженням монографія М. Каблукова, де подані основні ознаки для статистичних групувань – сільські поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, посівні площі [3].

Ґрунтовний опис Чернігівської губернії провів відомий український вчений А. Русов, якого назвали "батьком української статистики". Його дослідження мали актуальне значення для майбутнього України, адже зібрана інформація була необхідна для управління соціально-економічним розвитком краю. В поле зору дослідника потрапили сільські громади, маєтки поміщиків, оціночні роботи з обстежень фабрик, заводів, будинків, торгівельних приміщень тощо [4].

Історично склалося так, що питаннями демографії та статистики на українських землях почали займатися лише в XIX ст. Статистика пройшла важкий шлях становлення і розвитку, її історія обумовлена особливостями історичної долі України, соціальним устроєм держави. За словами відомого німецького статиста Ернста Енгеля, вона "є дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Перед нею стоїть завдання супроводжувати кожну людину від народження по всьому шляху земного існування: відмічати її появу на світ, вступ до школи, подальший шлях (заняття, місце проживання та інше) і залишити людину лише тоді, коли приходить кінець життєвого шляху, підбиваючи підсумки прожитого життя" [5, с. 31]. Про необхідність розвитку статистичної справи та неможливість існування без неї економіки зазначав у своїй праці "Статистика та її значення для сучасного суспільства" І. Гольдштейн у 1903 р.: "Статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити в сучасний період мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення" [6, с. 34].

Лише наприкінці XIX ст. статистика перетворилася на окрему солідну науку, з того моменту вона почала впорядковуватись та вдосконалюватися. Після аграрної реформи 1861 р. при земствах організували статистичні бюро. Першими в Україні вони були створені при

Херсонському земстві в 1873 р., а згодом і при Чернігівському (1875 р.). Їх співробітники проводили подвірні переписи сіл, господарств, кустарних промислів, обстежували бюджети, вели опис нерухомого майна селян. Чимало матеріалів збиралося за допомогою експедицій на місцях. Там працювало багато відомих статистів та культурних діячів, яким була не байдужа доля українського народу. Вони намагалися всебічно висвітлити економічні та соціальні проблеми. Так, у Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років керував А. А. Русов, поруч з ним працювали О. П. Шлікевич (голова Козелецького повіту й член Чернігівської губернської земської управи, втілював у життя думку про меліорацію боліт у Чернігівській губернії), П. П. Червінський (проводив землеробські обстеження), В. Е. Вазар (засновник промислової статистики), А. Ф. Щербина (основоположник бюджетної статистики в Російській імперії), відомий український письменник та громадський діяч М. М. Коцюбинський. Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. Ще одним спектром їхньої діяльності була кустарна і ремісницька промисловість. Під час проведення дослідження вони помітили відсутність в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісницьку та фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В. Е. Вазар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні, комбіновані. Мало кому відомий той факт, що саме чернігівський статистик О. П. Шлікевич розробив так звані комбінаційні статистичні таблиці, які стали важливим внеском до світової статистики та є складовою статистичного аналізу.

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування земств (земських управ). Вони були виборними органами управління. Основні структури місцевого самоврядування – освіта, охорона здоров'я, будівництво шляхів, сільське господарство. Земська статистика за час свого існування здійснила великий обсяг статистичних досліджень, які мали актуальне значення для майбутнього статистики України. Вона посідає виняткове місце, її інформація була необхідна для здійснення функції управління соціально-економічним розвитком. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистів полягало також і в тому, щоб виконати оціночні роботи у процесі обстеження фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. У статистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали, що

давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. При цьому використовувалися оцінні матеріали для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів і видатків населення. Поряд з цим досліджувалися і природні фактори: ґрунти, клімат тощо [7].

Статистичні матеріали достатньо чисельні та різноманітні. Так, інформація про природний рух населення друкувалася в деяких випусках "Статистического временника Российской империи" та "Статистика Российской империи" під заголовком "Движение населения в Европейской России". В них наводилися дані щодо осіб чоловічої та жіночої статі, про народження на місцях, про кількість шлюбів, розподіл за сімейним станом та віком. Найважливішими серед статистичних матеріалів є підсумки Першого всеросійського перепису 1897 р., що проводився з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі у зв'язку зі змінами в соціальному становищі населення, а також для встановлення його точної кількості. Відомий статистик М. Рубакін зазначав: "За Всеросійським загальним переписом 1897 р. були зібрані відомості не тільки про кількість населення, а було здійснено розподіл за статтю, віком, віросповіданням, національністю, мовою, громадянським станом, заняттям, становищем у суспільстві, а також місцем народження та приписки. Внаслідок цього було зібрано колосальний матеріал, який існує досі як основа російської статистики" [8, с. 3]. Не обійшлося і без недоліків – загальне керування цією широкомасштабною операцією було покладено на Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, який очолював М. А. Тройницький. Він був людиною не компетентною не тільки в статистиці, а й в юриспруденції та економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, пов'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистиків-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Статистики ретельно працювали на місцях за мізерну винагороду та медалі, отримані від адміністрації [9, с. 18].

Як згодом розповідав один із редакторів Центрального статистичного управління А. Котельніков, при опитуванні населення були допущені жажливі промахи і навіть фальсифікації. Наприклад, робітники, коли їх опитували щодо їхніх професійних занять, звичайно називали себе селянами-хліборобами, вважаючи свій сторонній промисловий заробіток за щось випадкове і непостійне. Самі селяни боялися говорити про свої додаткові заробітки, щоб часом вони не спричинили виплату нових податків. На всі запитання відповідали охоче, та коли доходило до головних і побічних занять, одразу ж з'являлася умисна обережність у відповідях. Свої додаткові прибутки кожен намагався

приховати або розповісти про них так, щоб ясно було видно: прибуток від промислу чи ремесла зовсім незначний. Люди вказували на хліборобство, хоча очевидним було те, що, крім хліборобства, вони мали й інші заняття. Необ'єктивним матеріал був і тому, що перепис відбувався взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. Селяни, що мешкали у місті протягом зими, мовчали, що мають землю [10, с. 38]. Дані перепису були опубліковані лише через 8 років, звичайно, вони змінилися і були застарілі [11, с. 46], однак були дуже необхідні для Росії – така грандіозна робота проводилася вперше за всю історію існування імперії. До 1858 р. в Росії існував адміністративно-поліцейський облік. Він спирався переважно на ревізії та церковний облік і не був самостійним. З 1859 р. замість ревізій запроваджується поточний адміністративно-поліцейський облік, який визначає кількість і склад наявного населення всієї імперії. Було проведено шість загальноімперських обчислень перепису населення станом на 1 січня 1859, 1864, 1868, 1871, 1886, 1896 рр. В інші роки місцева адміністрація користувалася механічними показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешканців на 1 січня кожного року.

Для підготовки до проведення перепису 5 червня 1895 р. було затверджено "Положение о первой общей переписи населения Российской империи". Положення передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, віросповідання, сімейний стан, встановити місце народження, соціальний стан, дізнатись про рідну мову, письменність, заняття, ремесло тощо [246, с. 14]. Успіх перепису перебував у безпосередньому зв'язку влади з населенням, з тим, як люди ставляться до цього завдання. Адже коли переписи проводяться регулярно, населення поступово звикає до них, відповіді стають правильними та більш відвертими, нічого не перекручується і не приховується.

В Росії Перший всеросійський перепис відбувся 28 січня 1897 р. Під час його проведення були допущені значні промахи, мали місце фальсифікації, адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота виявилася досить складною: спочатку всі дані підраховували на місцях при свідках, потім їх перераховували завідувачі переписними дільницями і аж нарешті їх підраховував центральний статистичний комітет [12, с. 106]. Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано, це була колосальна робота. Матеріали Першого всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської, а згодом і радянської статистики. Підсумовуючи проведену роботу та намічаючи подальші дії, на зборах статистиків у 1900 р. виступили два відомі статистики – А. Аненков та М. Черненко. Вони

зауважили: "Що таке дворовий перепис? Це грандіозна робота, проведена у певний період. Це загальне дослідження, що охопило всі сторони сільського господарства. Статисти повинні охопити всі сторони народного побуту, ті умови, в яких склалася землеобробна промисловість. Необхідно весь час стежити та вести контроль за змінами, що відбуваються в нашому суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання із новими. Із маленьких зернин нашими спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, яка висвітлить еволюцію сільського господарства. У цей період головним завданням дослідників є не статистика, а динаміка народного життя, народного господарства" [13, с. 83].

На жаль, за браком коштів та через малий штат статистиків проводити щорічні переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя та загострення соціальних проблем перешкоджали цій роботі (російсько-японська війна, складна революційна ситуація 1905–1907 рр., Перша світова війна, участь у якій брала Російська імперія). Лише деякі статистичні дані проливають світло на цю проблему. Ми знаходимо їх частково в окремих документах: матеріалах ЦДІАУ, Чернігівського обласного державного архіву, у звітах директорів народних училищ та відомостях жандармських управлінь тощо.

Вивчаючи статистичні матеріали Чернігівської губернії, розуміємо, що приблизно 90 % населення були мешканцями сільської місцевості, решта проживала в маленьких містечках чи містах з населенням до 30 тис. осіб. Знаходимо опис Чернігівської землі: "Найбільша довжина губернії від сходу до заходу, а саме від кордонів Курської губернії до р. Дніпро – 230 верст, найбільша ширина з півночі на південь від кордону Могилевської губернії до кордону із Полтавщиною – 318 верст. По окружності губернія має 46 042,3 кв. версти. Населення – 2 297 854 особи: чоловічої статі – 1 118 696 осіб, жіночої – 1 179 158. На одну кв. версту припадає 4991 душа, у порівнянні з Полтавщиною, Чернігівська губернія заселена не густо" [14, с. VIII]. Найбільша густина заселення була у південно-східних повітах – Чернігівському та Стародубському, найменша – в центральних та одному із західних – Остерському. Жіноче населення переважало чоловіче на 60 462 особи, на кожні 100 чоловіків припадало 105 жінок [15, с. IX]. За даними перепису 1897 р., в Чернігівській губернії було українців – 1 526 072, що складало 88,9 %, росіян – 374 401, що складало 7,7 %, євреїв – 216 787 осіб, що складало 3,4 %. Росіяни, як і більша частина євреїв, переважно мешкають у містах. Найбільшими були міста Ніжин – 32 113 осіб, Чернігів – 27 716, Новозибків – 15 362, Глухів – 14 828. Сільське населення переважало в Ніжинському повіті – 168 718 осіб, Новозибківському – 164 840, Чер-

нігівському – 162 123, Остерському – 150 358. Найбільше росіян мешкало у містах – Новгород-Сіверський – 32,03 %, Чернігів – 31,6 %, Глухів – 25,8 %. Відсоток міського населення порівняно з сільським досить незначний. Взагалі, у Чернігівській губернії із 2 297 854 чоловік лише 209 453 були мешканцями міст, а саме: Чернігівський повіт – 23,21 %, Борзнянський – 8,54 %, Глухівський – 10,23 %, Городнянський – 2,81 %, Козелецький – 3,8 %, Конотопський – 11,99 %, Кролевецький – 12,69 %, Новгород-Сіверський – 6,28 %, Ніжинський – 19,03 %, Остерський – 3,53 %, Мглинський – 5,48 %, Новозибківський – 10,22 %, Стародубський – 11,97 %, Суразький – 2,5 %, Сосновицький – 4,16 % [16, с. X]. В цьому регіоні існували такі повіти, що мали на початку ХХ ст. лише одне місто, тому відсоток міщан, що мешкали там, був дуже невеликий, навіть порівняно із сусідньою Полтавщиною. Проаналізувавши ці цифри, можна помітити, що найбільш чисельним населенням, майже 90 %, були українці, друге місце посідали росіяни. Були такі міста, де основною частиною мешканців були євреї, – Сураж – 59,9 %, Мглин – 35,01 %, Глухів – 14,95 %. Усіх поселень на початку ХХ ст. на Чернігівщині налічувалося близько 4 тисяч, великих міст – 19, із них: 1 – губернське, 14 – повітових, 4 – заштатні. Найбільші міста – Ніжин, Чернігів, Новозибків, Конотоп, Глухів (населення від 15 тис.). Друга група міст – з населенням від 10 до 15 тисяч. До них належали Борзна, Ічня (Борзнянського повіту), Кролевець, Семенівка (Новозибківського повіту), Стародуб. Третя група поселень – з населенням від 5 до 10 тис. осіб: Батурин, Бахмач (Конотопський повіт), Почеп (Мглинський повіт), Новгород-Сіверський, Сосниця, Лосинівка (Ніжинський повіт), Сураж. Основна частина мешканців народилась і працювала на своїй землі, нікуди не мігруючи, тому рух населення всередині губернії неістотний. Люди, що жили за рахунок сільського господарства. Ним займалося 1 812 386 осіб, майже 80 % усього населення Чернігівщини. Основна частина з них мала додатковий прибуток у вільний від польових робіт час, в основному в холодну пору року, – займалися різними промислами. Мисливством та рибальством забезпечували себе (1 812 385 осіб), 116 372 особи мали допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 27 790; столярна справа – 11 690 осіб; пошиття одягу – 7670 осіб; виготовлення та ремонт взуття – 6168 осіб; перевезення – 5938 осіб; бондарі – 4785 осіб; бджолярі – 4717 осіб; стельмахи – 3204 осіб; інше – 3000. Заробітки були незначні – по 6–7 коп. за день. Ткацьким ремеслом займалися 5579 осіб, із них 2325 чоловіків та 3254 жінок. Основна частина цих людей мешкала в Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Остерському повітах, вони працювали на замовлення чи здавали товар перекупкам.

Вироби з лози виготовляли 5537 осіб – 3 310 чоловіків та 2227 жінок. Найбільше цим займалися в Остерському повіті (села Миколівська Слобода, Троєщина, Вигурівщина, Осокорки, Хотянівка), в Суразькому повіті (села Близна, Піщана). З лози робили різноманітні валізи, декоративні корзини для фруктів, зручні меблі, ці вироби користувалися великим попитом серед місцевого населення. Загалом, такої продукції щорічно виготовлялось на суму 863 тис. крб.

Більше 9 % осіб було зайнято у промисловості, а це 213 194 людини, в торгівлі – 3, 39 % мешканців. Інша частина населення – інтелігенція, державні службовці, юристи, лікарі, вчителі, військові – складали зовсім незначний відсоток.

Рівномірне та спокійне життя на території Чернігівської губернії не дуже приваблювало мешканців сусідніх регіонів, велику проблему складада забезпеченість селян землею, тому міграція сюди була незначною. Із 66 124 немісцевих мешканців 42 116 осіб були прибульцями із сусідніх губерній, а саме: Мінської – 4834, Могилевської – 12 541, Орловської – 5187, Курської – 5564, Полтавської – 8240, Київської – 5750 [17, с. XVIII].

Окрім селян, які складали левову частку населення Чернігівської губернії, у ній мешкали й інші верстви населення: незначний відсоток дворян, що мешкали переважно в Чернігові, Ніжині, Конотопі та інших великих містах, церковні особи, купці, які почали активізуватися саме у цей період, міські жителі, незначний відсоток яких складали почесні городяни. Це добре видно із матеріалів чернігівських земських статистиками під час проведення Першого всеросійського перепису: населення складалося з сільських мешканців та міщан. По губернії відсоток сільських мешканців був високий – 85,9 %, міщан – 11,5 %. Відсоток дворян у містах взагалі – 6,8 %, тобто вони становили 1/16 частину міщан. Відносно незначною була кількість купців – 0,27 %, духовенства – 0,49 %, почесних громадян – 0, 39 % та ін. Вивчаючи статистичні матеріали, підкреслюємо, що водночас із збільшенням чисельності населення відбувалися значні зрушення в соціальному житті. Хоча питома вага міського населення навіть у 1913 р. становила лише 15,1 %, значна концентрація населення, швидкі темпи впровадження технічних досягнень зумовили зміни в укладі й стилі життя українських міст [18, с. 226]. Саме в містах, що стали осередками капіталістичного виробництва, стає важливим якісне медичне обслуговування, належна освіта, охорона праці на підприємствах, нормований робочий день, високий рівень заробітної плати. Вагомого значення набуває сфера споживання та послуг – витрати на споживання харчових продуктів, житло та побутове обслуговування, транс-

портне забезпечення. Не менш актуальним та важливим був соціокультурний аспект життєвого існування – пенсійне забезпечення, благодійність, наука.

Завдяки глобальним перетворенням активно формувалася нова група людей, яка перетворювалася на окремий клас у соціальній структурі населення, – інтелігенція. Її культурний світогляд формувався в рамках загальноукраїнського культурного процесу. На це позитивно вплинула відносна близькість Києва, відлуння історичного минулого – непереборна цікавість до історії козаччини, захоплення їхніми подвигами, меценатство. Завдяки цим факторам маємо яскраві постаті письменників, істориків: Д. Багалія, Г. Вовка-Карачевського, Б. Грінченка, П. Дорошенка, П. Куліша, М. Коцюбинського, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, А. Макарова, І. Шрага, В. Модзалевського та ін.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна впевнено сказати, що дорадянська статистика стала фундаментом для сучасної економіки. Вона пройшла нелегкий шлях становлення, її минуле тісно пов'язане з історією України і соціальним устроєм у державі.

Література

1. Дорошенко Д. І. Коротенька історія Чернігівщини / Д. І. Дорошенко. – Чернігів, 2002.
2. Гольдштейн И. М. Статистика и ее значение для современного общества / И. М. Гольдштейн. – СПб., 1903.
3. Каблуков Н. А. Статистика (теория и методы) / Н. А. Каблуков. – М., 1918.
4. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов, 1898.
Т.1. – 1898.
5. Гольдштейн И. М. – Там само.
6. Черниговская губернская земская управа. Оценочно-статистическое бюро. – Чернигов, 1903.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч.1. – 1905.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Там само.
9. Масютін Ю. Професійна статистика в Україні / Ю. Масютін // Демографічний збірник ВУАН. – № 22. – Праці демографічного інституту. – К., 1930.
Т.VII – 1930.
10. Там само.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч. 2. – 1905.

12. Волков Е. З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах ее научных и методических достижений (1865–1922 гг.) – М.–СПб, /б.г./
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч. 2. – 1905.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (к. XIX – поч. XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003.